

Variantums kā konvertācijas izaicinājums: Georga Manceļa tekstu atveide mūsdienu rakstībā

Everita Andronova, Anna Frīdenberga,
Renāte Siliņa-Piņķe, Elga Skrūzmane,
Anta Trumba, Pēteris Vanags

Raksts tapis Valsts pētījumu programmas projektā "Humanitāro zinātņu digitālie resursi:
integrācija un attīstība" (VPP-IZM-DH-2020/1-0001).

Levads

Mūsdienu latviešu valodas rakstība ir labi izveidota. Parasti problēmas rada tikai grafēmas <o> izmantošana trīs skaņu apzīmēšanai (/uo/, /o/ un /o:/), kā arī fonēmu /e/, /æ/ un /e:/, /æ:/ nešķirums rakstu valodā. Savukārt pirmo rakstu pieminēkļu uztveri mūsdienu lasītājam apgrūtina tieši to rakstība.

Lai agrākos latviešu rakstu avotus padarītu pieejamākus lietotājiem, sniedzot iespēju ne tikai lasīt un iepazīties ar faksimiliem, bet arī tos pētīt, tika izveidots Latviešu valodas seno tekstu korpus "Senie". Tas tika atklāts 2002. gadā, kļūstot par pirmo publiski pieejamo latviešu valodas speciālo korpusu, kas turpmākos gadus nodrošināja ērtu agrāko latviešu rakstu pieminēkļu pieejamību vienuviet (Milčonoka 2003b; Andronova 2007; Andronova 2020). Korpusa platformai nemainoties, nākamajos gados korpus tika papildināts ar jauniem rakstu avotiem. Šobrīd tas kalpo par pamatu "Latviešu valodas vēsturiskajai vārdnīcai" un sniedz datus valodas un citiem humanitāro zinātņu pētniekiem.

Latviešu valodas seno tekstu korpusā šobrīd jau ir apkopoti 74 latviešu 16.–18. gadsimta drukātie un rokraksta avoti (SENIE). Pirmie rakstu pieminēkļi ir tapuši reformācijas un kontrreformācijas kontekstā. Tā kā šī perioda latviešu tekstu autori bija galvenokārt vācieši un vācu valodai līdz pat 20. gadsimta sākumam bija raksturīgs gotiskais raksts (fraktūra), tad arī šie teksti ir gotiskajā rakstā. Veidojot korpusu, digitalizējot senos tekstus un pārvēršot tos elektroniskā formātā, 16.–18. gadsimta avoti tika transliterēti, proti, mūsdienu latviešu alfabēta burtiem atbilstošie gotiskā raksta burti tika aizstāti ar latīņu burtiem (antīkvu), savukārt mūsdienu latviešu alfabētā neeksistējoši, bet senajos tekstos lietoti burti tika aizstāti, izmantojot vienburta un kombinētus simbolus¹. 2017. gadā teksti paralēli tika konvertēti arī *Unicode* sistēmā², tomēr korpusa meklēšanas rīks ir piesaistīts iepriekš transliterētajiem tekstiem. Tā kā latviešu vecajā ortogrāfijā, kas pastāvēja no pirmajiem rakstu pieminēkļiem līdz 20. gadsimta pirmajai pusei, ir lietoti t. s. "čupu burti" (vairāku grafēmu kombinācijas), tad lietotājam, meklējot kādu vārdu korpusā, šobrīd ir ne tikai jāzina, kādi gotisko burtu aizstājēji simboli ir korpusā lietoti (tie visi ir atšifrēti meklēšanas rīkā), bet arī jāorientējas vecās ortogrāfijas pamatprincipos, jāzina, kādas grafēmas vai grafēmu kopas jāievada meklētājā, lai atrastu meklējamo: vārdu vai vārda daļu.

- 1 Transliterācijā izmantotie simboli pieejami <http://senie.korpuss.lv/notations.htm>.
- 2 Korpusā izmantoto simbolu un to *Unicode* atbilstmju tabula pieejama <http://senie.korpuss.lv/unicode/tabula.pdf>.

Lai korpusu varētu izmantot plašāks lietotāju loks, viens no korpusa modernizācijas soļiem paredz izstrādāt meklēšanas rīku vaičājumu veikšanai mūsdienu rakstībā. Korpusa modernizāciju veic LU Latviešu valodas institūta un LU Matemātikas un informātikas institūta pētnieku grupa projektā “Humanitāro zinātņu digitālie resursi: integrācija un attīstība” (VPP-IZM-DH-2020/1-0001). Lai izveidotu šādu meklēšanas rīku, ir nepieciešams visus korpusa tekstus pārveidot, tuvinot tos mūsdienu rakstībai, bet vienlaikus saglabājot agrāko gadsimtu valodas īpatnības. Citu pētnieku pieredze liecina, ka teksta automatizētā pārveidē var izmantot jau pastāvošus valodas vārdu sarakstus, ģenerēt dažādas iespējamās grafēmu kombinācijas vai arī rakstot likumus. Darba grupa izvēlējusies iepriekš sagatavot katra teksta konvertācijas likumu kopumu, kas apkopoti konvertācijas tabulās³.

Lai gan izvirzītais uzdevums ir praktisks, darbs pie katras tabulas ir neliels zinātnisks pētījums, kas atklāj katra avota ortogrāfijas sistēmu. Projekta beigās konvertācijas vajadzībām sagatavotais konvertācijas tabulu kopums būs bagātīgs materiāls, kas, no vienas puses, apstiprinās jau Annas Bergmanes un Ainas Blinkenas monogrāfijā “Latviešu rakstības attīstība” (Bergmane, Blinkena 1986) sniegtos secinājumus ar kvantitatīviem datiem, ko bez korpusa būtu grūti izdarīt, no otras puses, jaunais materiāls var kļūt par pamatu plašākam pētījumam par latviešu tekstu ortogrāfijas veidošanos 16.–18. gadsimtā.

Jebkuras valodas ortogrāfijas veidošanās un attīstība ir unikāls process, kuru ir ietekmējuši dažādi faktori, piemēram, rakstības veidotāju dzimtā valoda, valodas prasmes līmenis, citas valodas tradīcijas attiecīgo skaņu atveidē, kas kopā arī rada bagātīgu variantu klāstu. Varianti ir raksturīga iezīme latviešu senajos rakstos. Par variantiem 17. un 18. gadsimta normu avotos rakstījusi Ina Druviete, konstatējot, ka šajos tekstos plaši pārstāvēti dažāda senuma un lokalizācijas fonētiskie varianti, morfoloģiskie varianti, īpaši dzimtes un celma formu varianti, tāpat arī afiksu varianti (Druviete 1993: 5–6). Anna Frīdenberga rakstījusi par variantumu Georga Manceļa darbos, aplūkojot vārddarināšanas variantus, kā arī dialektālos variantus viņa tekstos (Frīdenberga 2016), savukārt Everita Andronova skatījusi lietvārdu morfoloģiskos variantus tieši Manceļa sprediķu grāmatā (Milčonoka 1999) un uzsverusi, ka valodas īpatnības līdz šim netiek pētītas vienotā sistēmā un nav tikušas pārbaudītas visu tekstu materiālā (Milčonoka 2003a).

Šī raksta mērķis ir iepazīstināt ar pirmajiem rezultātiem viena autora – Georga Manceļa (*Georg Mancelius*, arī *Manzel*, 1593–1654) – tekstu konvertācijas procesā, īpašu uzmanību pievēršot seno tekstu daudzveidībai – variantiem, kas novērojami ne vien leksikas un morfoloģijas līmenī, bet arī ortogrāfijā. Šādā veidā salīdzinot viena autora darbus, kas tapuši vairāku gadu desmitu gaitā, redzama ortogrāfijas sistēmas attīstība. Konvertācijas likumu tabulās apkopotais materiāls dod plašas iespējas aprakstīt šo procesu, balstoties uz ļoti precīzu un pilnīgu materiālu.

Avoti. Manceļa darbību, un līdz ar to arī izdoto darbu rakstības iezīmes, var iedalīt vairākos periodos. Pie pirmā perioda pieder 1631. gadā izdotie darbi – Mancelis pārlabo un papildina pirmo latviešu luterāņu rokasgrāmatu, ko izdod ar nosaukumu “Lettisch Vade

3 Sīkāk par projektu, par latviešu valodas seno tekstu transkripcijas, transliterācijas un konvertācijas un ar šo tēmu saistītajām terminoloģijas problēmām sk. Andronova u. c. 2022.

mecum”. Tajā bez perikopju krājuma, Kristus ciešanu stāsta un stāsta par Jeruzalemes izpostīšanu ar atsevišķām titullapām ietilpst arī dziesmu grāmata “Lettische geistliche Lieder vnd Psalmen”, katehisms “Der kleine Catechismus”, kā arī Zīraka gudrības grāmata no Vecās Derības – “Das Haus=, Zucht= vnd Lehrbuch Jesu Syrachs”, ko tulkojis Mancelis pats. Pie otrā perioda pieskaitāmi 1637.–1638. gada darbi. Ar 1637. gadu datētas Manceļa tulkotās Zālmana pamācības – “Die Sprüche Salomonis”, kas izdotas kopā ar viņa sastādīto vārdnīcu “Lettus” 1638. gadā. Vienlaikus iznāk vārdnīcas otrā daļa “Phraseologia Lettica”, kurā ietilpst arī sarunu piemēri – t. s. “Desmit sarunas”. Pie trešā perioda pieskaitāms Manceļa nozīmīgākais darbs, ko viņš rakstījis daudzus gadus. Tā ir sprediķu grāmata trijās daļās “Lang=gewünschte Lettische Postill”, kas iznāk 1654. gadā un ir lielā mērā oriģināls teksts. Raksta piemēriem pamatā izmantoti septiņi no šiem darbiem, kas pārstāv autora dažādus rakstības posmus, – “Lettisch Vade mecum” (Manc1631_LVM), “Lettische geistliche Lieder vnd Psalmen” (Manc1631_LGL), “Das Haus=, Zucht= vnd Lehrbuch Jesu Syrachs” (Manc1631_Syr), “Die Sprüche Salomonis” (Manc1637_Sal), “Lettus” (Manc1638_L), “Desmit sarunas” (Manc1638_Run), “Lang=gewünschte Lettische Postill II” (Manc1654_LP2)⁴.

Vispirms ir aplūkoti agrākie Manceļa ortogrāfijas pētījumi. Raksta pamatdaļu veido dažu konvertācijas aspektā problemātisku viņa darbos izmantotu grafēmu lietojuma hronoloģisks apskats. Nobeigumā, balstoties uz atsevišķu grafēmu hronoloģisku izpēti, sniegts īss Manceļa rakstības attīstības iezīmju raksturojums.

Pētījums veikts, izmantojot deskriptīvi analītisko un filoloģisko metodes.

Līdzšinējie pētījumi par Manceļa ortogrāfiju

Manceli dēvē par latviešu rakstu valodas tradīcijas iedibinātāju (Augstkalns 2009 [1931]: 178; Birkerts 1927: 83), savukārt 1631. gadu, kad iznāk Manceļa “Lettisch Vade mecum”, uzskata par laiku, no kura skaitāma tagadējā latviešu rakstu valoda (Augstkalns 2009 [1930]: 96). Mancelis pirmais ķērās pie latviešu rakstu valodas reorganizācijas. Viņa pārlabotajā luterāņu baznīcas rokasgrāmatā “Lettisch Vade mecum” bija radīta jauna grafētikas un ortogrāfijas sistēma, kas bija sistemātiskāka par līdzšinējo un kas precīzāk un pilnīgāk atspoguļoja latviešu valodas fonoloģisko sistēmu (Vanags 2013: 219). Viņa iedibinātie ortogrāfijas principi latviešu valodā pastāvēja vairāk nekā 200 gadus.

Latviešu valodas pētnieki dažādos laika posmos pievērsušies Manceļa devumam, vairāk gan apcerot viņa nozīmi latviešu rakstu valodas attīstībā kopumā, arī viņa darbu leksikas, morfoloģijas, sintakses iezīmes, bet tieši par Manceļa ortogrāfiju rakstījuši Pēteris Šmits, Alvis Augstkalns, Arturs Ozols, Jānis Zēvers.

4 Visus rakstā izmantoto Seno tekstu korpusa avotu atšifrējumus sk. <http://senie.korpuss.lv/toc.jsp>.

Jāatzīmē, ka Mancelis pats dažos savu darbu priekšvārdos (visvairāk “Lettisch Vade mecum”, arī “Lettus”) plaši runā par savu valodu – izskaidro un motivē savus rakstības paņēmienus, apraksta dažu latviešu skaņu izrunu, kritizē agrāko rakstu kļūdas. Piemēram, “Lettisch Vade mecum” (1631) priekšvārdā viņš raksta, ka rokasgrāmatā šķīris platā /æ/ un šaurā /e/ lietojumu, pirmo apzīmējot ar <ä>, kā, piemēram, vārdos *fwāhtz* un *fwetze*. Viņš min – ja kādā vārdā rakstīts <ee> [t. i., mūsd. <ie>], tas jāizrunā tā, kā vācu vārdā *Seele* (piemēram, *Meeffa*, *Weefis*, *Meers*); skaidro, ka ar <h> aiz <a, ä, e> viņš apzīmē garo patskani; /g/ Mancelis apzīmē ar <gh> un stāsta, kā tas būtu izrunājams – diezgan stipri piesitot mēli pie aukslējām, tomēr izrunai jābūt gana maigai, kā izrunājot /k/, dažos vārdos pirms patskaņiem izruna esot starp /g/ un /k/, piemēram, *ghabbals*, *Ghohß*, *Gbramata* utt. “Lettus” (1638) priekšvārdā autors raksta, ka agrāko *Kunx*, *Prabtiex*, *Sirrtz*, *Tabtz* vietā būtu jāraksta *Kungs*, *Prabtiegs*, *Sirrds*, *Tahds* (ko arī vēlākajos darbos, piemēram sprediķu grāmatā, pats ievēro).

Valodas pētnieki, aprakstot Manceļa ortogrāfiju, visbiežāk to darījuši, atsaucoties uz viņa “Lettisch Vade mecum” priekšvārdā dotajiem skaidrojumiem.

Manceļa rakstības īpatnības aprakstījis Šmits rakstā “Osobennosti jazyka latyshskogo pisatelja Mancelija” (1895). Viņš piemin, piemēram, patskaņu īsuma apzīmējumu ar sekojošā līdzskaņa dubultojumu, garo patskaņu apzīmējumu ar sekojošu burtu <h> vai to, ka sekojošais līdzskanis netiek dubultots, utt.

“Lettisch Vade mecum” pirmajam izdevumam un tā autora priekšvārdā sniegtajām norādēm par rakstību pievērsies arī Zēvers rakstā “Juŗa Manceļa “Vade mecum” un daŗi lŗdz ņim nepazŗstami apsveikumi” (1927). Manceļa ortogrāfijas iezŗmes plaŗak aprakstŗjis Augstkalns rakstā “Veclatvieŗu rakstu apskats” (1930), pieskŗries ņai tŗmai arī darbā “Mŗsu valoda, viŗas vēsture un pŗtŗtŗji” (1934). Augstkalns, piemŗram, atzŗmŗ, ka Mancelis, atŗķŗrŗbā no agrāko rakstu autoriem, pareizi izŗķŗr patskaŗus: izŗķŗr divskani /ie/, atŗķŗr plato /æ/ un ņauro /e/, pareizi izŗķŗr patskaŗus galotnŗs, apzŗmŗ patskaŗu garumu (gan ar burtu <h>, gan citādi). Viņŗ novŗro, ka Mancelis pareizi izŗķŗr arī lŗdzskaŗus – tiek atzŗmŗti mŗkstŗnātie lŗdzskaŗi, apzŗmŗti svelpeŗi, ņŗŗeŗeŗi un afrikātas, atŗķŗrot balsŗgos no nebalsŗgiem (Augstkalns 2009 [1930]). Protams, ne vienmŗr ir ievŗrota konsekvence rakstŗbā.

Manceļa rakstību detalizŗti aprakstŗjis Ozols grāmatā “Veclatvieŗu rakstu valoda” (Ozols 1965: 162–170), plaŗi citŗjot arī iepriekŗŗejo autoru – Augstkalna, Zŗvera, arī Luda Bŗrziŗa, ņmita – darbus.

Manceļa ortogrāfijas jautājumiem pieskaras arī Daina Zemzare monogrāfijā “Latvieŗu vārdnŗcas (lŗdz 1900. gadam)”, rakstot par vārdnŗcu “Lettus” (Zemzare 1961: 15–16), kā arī tos diezgan plaŗi apskatŗjis Rŗdofs Grabis “Pārskatā par 17. gadsimta latvieŗu valodas gramatikām”. Grabis uzskata – lai arī Mancelis nav sarakstŗjis tieŗi gramatiku, viŗa darbs ir pieminams ņajā pārskatā, jo tajā izveidota zināma sistŗma tā laika latvieŗu ortogrāfijā (Grabis 2006 [1955]: 87–94). Bergmanes un Blinkenas grāmatā “Latvieŗu rakstŗbas attŗstŗba” sniegts neliels Manceļa rakstŗbas raksturojums kopumā (Bergmane, Blinkena 1986: 20), kā arī katras atseviŗķas fonŗmas apskatā, kur tas bijis nepiecieŗams, pieminŗtas arī Manceļa rakstŗbas īpatnŗbas.

Manceļa ortogrāfijas apraksti šajos pētījumos ir diezgan konspektīvi, neparādās viņa rakstības analīze vai salīdzinājums atsevišķos darbos vai dažādos laika posmos.

Atsevišķu grafēmu un grafēmu kopu lietojums Manceļa darbos – konvertācijas izaicinājums

Šajā apakšnodaļā ir aplūkots divu problemātisku, daudznozīmīgu grafēmu (<x>, <y>) un vienas problemātiskas grafēmu kopas (<tz>) lietojums Manceļa darbos, mēģinot parādīt, kā tas laika gaitā mainījies, kā arī meklējot katram gadījumam vislabāk atbilstošos konvertācijas risinājumus. Projekta vajadzībām veidojot konvertācijas tabulas, pirmkārt, tiek meklēti dažādi paņēmieni, kā pēc iespējas veiksmīgāk pārveidot tekstu mūsdienu rakstībā. Informācija par katras grafēmas lietojumu un tā izmaiņām gadu desmitu gaitā ir ortogrāfijas pētniecībai ļoti noderīgs šī darba papildu produkts.

Katras apakšnodaļas sākumā ir ievietots fragments no darba grupas izveidotās grafēmu tabulas, kurā, balstoties uz Manceļa avotu konvertācijas tabulām, atspoguļotas Manceļa darbos lietotās grafēmas, to kombinācijas un atbildes mūsdienu ortogrāfijā. Tabulās iekļauti dati no septiņiem Manceļa darbiem, kas pārstāv dažādus autora rakstības posmus, ērtības labad izmantojot saīsinātus apzīmējumus: Manc1631_LGL (LGL), Manc1631_Syr (Syr), Manc1631_LVM (LVM), Manc1637_Sal (Sal), Manc1638_L (L), Manc1638_Run (Run), Manc1654_LP2 (LP2).

Grafēmas <x> lietojums

Grafēma	Atbildes mūsdienu ortogrāfijā	Avoti	Piemēri
<x>	<ks>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>attmaxa, nahxi, Laix</i>
	<gs>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>aisleexi, czeeniox, Kunx</i>

1. tabula. Grafēmas <x> lietojums Manceļa darbos.

Latīņu alfabēta grafēma <x>, kas lietota gan latīņu, gan vācu valodas tekstos, apzīmējot skaņu kopu [ks], latviešu rakstos parādās jau kopš pirmajiem pierakstiem. Tā atrodama visos agrīnajos avotos kopš 1585. gada katoļu katehisma. Grafēma lietota gan vārda vidū, gan galā, piemēram, *twyxt, apraxte, lyxma, czyxtey, maxfat; speex, Cilwhex, Köx, notix, esaax*. Tā lietota arī gadījumos, kad mūsdienu ortogrāfijā tiek rakstīts <gs> pēc morfoloģiskā vai etimoloģiskā principa, piemēram, *Droux, Kunx, greetczyx; auxte, auxtas*. Retākos gadījumos <x> lietots, arī apzīmējot skaņu kopu [gz] vārdā *Swaixne, zwaixnes*. Arhaiskākajos avotos, t. i.,

galvenokārt CC1585 un UP1587, līdztekus <x> atrodams arī rakstījums <kf>, <ks>, <gs>, piemēram, *rakfſtes, atmackſatz, näckſem; cilweks, youcks, greceņeks, lycks; grečiks, KVnks, nab-baks; fargs, Drougs, czeniġs, ſneegs*. Tādējādi redzams, ka šī perioda rakstos no vienas puses valda fonētiska rakstība, kas izpaužas grafēmas <x> un kopas <ks> lietojumā, bet reizēm skaidri parādās arī morfoloģiskais princips, ja tiek rakstīts <gs>. Rakstījuma <ks> gadījumā vārda galā abu principu lietojums sakrīt.

Mancelis, reformējot latviešu valodas rakstību, tai pamatā vispirms liek skaidru fonētisko principu. Tas izpaužas arī grafēmas <x> lietojumā. 1631. gada izdevumos gandrīz visos gadījumos skaņu kopa [ks] apzīmēta ar <x> neatkarīgi no vārda morfoloģiskā sastāva. <x> lietots vārda vidū, piemēram, *attmaxa, nabxi, liexma, raxtyja, Tuxneſſy; aiſleexi, pecluxi, auxſte, ee=dexees, ſprabxi*, tāpat arī vārda galā, piemēram, *ſpāhx, blehdneex, attnabx, labbahx, Laix; blehdieſ, czeeniex, barx, Kunx, aiſleex*. Rakstījums <ks> vārda galā atrodams ļoti reti – sešas reizes apzīmējot morfoloģisku /k-s/: *Czillwāks* (Manc1631_Cat), *Czillwābks* (Manc1631_LGL), *ſiecks, teicks, Wyrōbks* (2x) (Manc1631_Syr). Manc1631_Syr <ks> divreiz lietots arī morfoloģiska /g-s/ vietā verba nākotnes formās *aiſleeks, iſſbebks*. Savukārt grafēmu kopa <gs> vārda galā, reprezentējot morfoloģisko /g-s/, atrodama tikai trīsreiz: *patitzġgs* (Manc1631_LVM), *peetizġiegs, Raggs* (Manc1631_LGL). Rakstījums ar grafēmu kopu <kf> vai <kf> vārda vidū 1631. gada izdevumos sastopams tikai dažas reizes – *kaukſſecta, lubkſſecta* (Manc1631_LVM), *dſirkſtheles, fiekfſtu, nhefadeckſſy* (Manc1631_Syr).

Nākamajā periodā, ko pārstāv avoti Manc1637_Sal, kā arī Manc1638_L, Manc1638_PhL un Manc1638_Run, iezīmējas pāreja uz plašāku morfoloģiskā principa izmantojumu Manceļa ortogrāfijā. Tomēr šajos darbos vēl redzamas izteiktas svārstības. Īpaši tas redzams Manc1637_Sal tekstā. Tajā <x> vārda galā vēl lietots gan morfoloģiska /k-s/, gan /g-s/ vietā, piemēram, *Ghrāx, jaux, Ecnaidneex, Kabyleneex, gbuddrabx, iſſniex; fchehliex, laimiex, barrx, dabrx, Draux, Kunx*. Vārda vidū <x> parasti apzīmē morfoloģisku /k-s/, piemēram, *aiſbaxta, maxa, Riexſtes*; /g-s/ tā rakstīts tikai formā *lubxi*. Citādu rakstījumu vārda vidū nav. Savukārt vārda galā jau biežāk rakstīts arī <gs>, piemēram, *dahrgs, draugs, kungs, ſaprobtiegs*.

1638. gada vārdnīcas “Lettus” daļās jau dominē morfoloģiskais rakstījums. Tā alfabētiskajā vārdnīcā Manc1638_L <x> gala zilbē morfoloģiskā /g-s/ apzīmēšanai lietots tikai 18 reižu, piemēram, *fchehliex, =kunx, =pallax*, taču grafēmu kopa <gs> šai nozīmē lietota jau 168 reizes, piemēram, *ſchaubiġs, barrgs, Dahrgs, Kungs*. Morfoloģiskā /k-s/ apzīmēšanai joprojām paturēta grafēma <x>, piemēram, *ſlinx, Bitteneex, jaunabx, Pullx*. <ks> lietots vien sešas reizes, piemēram, *ſlincks, Bullwebrks, Mubks*. Vārda vidū dominē grafēma <x>, kas gan vienmēr lietota fonētiskas kopas [ks] pierakstam, piemēram, *kunxt, Bixes, kluxteht*. Vārdnīcas teksta specifikas dēļ verbu nākotnes formu tajā tikpat kā nav. [ks] ar <kf> vārda vidū Manc1638_L atrodams tikai dažas reizes: *Sickſpahre, tſchackſteht*. Līdzīgs grafēmas <x> lietojums un skaņu kopas [ks] pieraksts redzams arī vārdnīcas tematiskajā daļā Manc1638_PhL, kā arī pielikumā Manc1638_Run.

Manceļa darbu trešo etapu veido 1654. gadā izdotās trīs spriediņu grāmatas daļas. Šai avotā morfoloģiskais rakstības princips ir lietots konsekventāk nekā iepriekšējā perioda darbos. Tā

grafēma <x> vārda galā lietota lielākoties morfoloģiskās kopas /k-s/ apzīmēšanai, piemēram, *jaux*, *Muhx*, *auxtahx*, *Deedelneex*, *attlix*, *iβniex*. Kopas /g-s/ apzīmēšanai tā izmantota tikai verbu nākotnes trešās personas formās, piemēram, *apfax*, *behx*, *dex*, *luhx*, *kleex*. Tikai vienreiz tā rakstīts lietvārds *Sneex* (Manc1654_LP1). Parasti šādas formas rakstītas ar <gs>, piemēram, *skaudiogs*, *zeeniogs*, *Wallgs*, *Waiggs*, *Kunggs*, *dabrgs*. Dažreiz šādi rakstītas arī verbu nākotnes formas, piemēram, *aisdeggs*, *auggs*, *iβbehggs*, *luhggs*, *dieggs*. Manc1654_LP daļās dažas reizes ar <gs> kļūdaini rakstītas arī adjektīvu pārākās pakāpes formas: *baggatabggs*, *wahjahggs*, *mielabggs*, *labbggs*, no kurām neviena nav minēta kļūdu labojumu sarakstos sējumu beigās. Vārda vidū Manc1654_LP dominē grafēma <x>. Ar to apzīmētas gan kopa [ks] dažādos vārdos, gan /gs/ tikai verbu formās, piemēram, *iβniext*, *maxa*, *Ballxne*, *liexma*, *tuhxtohfchi*; *luhxi*, *ruhxt*, *dexi*, *usdiext*, *beixees*, *aisleexi*. Taču paralēli retumis lietota arī grafēmu kopa <gf> vai <gʃ>, piemēram, *steigʃees*, *apfirrgʃi*, *iβ=behgʃi*. Savukārt grafēmu kopa <kf> vai <kfʃ> atrodama ļoti reti, piemēram, *kauckʃeeta*, *pallickʃi*, *fiekʃi*, *kluckʃieht*.

Konvertējot Manceļa tekstus mūsdienu rakstībā, pārbaudījums likumu izstrādes procesā ir maksimāli atšķirt, kuros gadījumos <x> aizstājams ar <gs> un kuros ar <ks>. Manc1654_LP trīs daļu grafēmas <x> konvertācijas likumu izveide ir samērā vienkārša. Pirms vispārēja grafēmiska likuma <x> → <ks> ir jāievieto individuāli leksiski likumi <Sneex> → <Sneegs>, <apfax> → <apfags>, <dex> → <deggs>, <luhx> → <luhggs>, <ruhxt> → <ruhgst> u. c., kas atbilstoši mūsdienu rakstībai konvertētu gan nomenu vienskaitļa nominatīva, gan visas iespējamās verbu tagadnes vai nākotnes formas.

Manceļa pirmā un otrā perioda tekstu konvertācijas likumu izstrāde ir sarežģītāka, jo grafēma <x> daudz biežāk lietota arī mūsdienu <gs> vietā. Tomēr šais tekstos ir iespējams bez individuāliem leksiskiem likumiem formulēt arī vienu morfēmisku likumu, proti, adjektīviem ar izskaņu -igs. Tā kā šo vārdu vienskaitļa nominatīva izskaņas lielākoties rakstītas <iex>, var formulēt likumu <iex#> → <ieggs#>, kā arī formulēt papildu likumus, ja aiz vārda seko punkts vai semikols. Analogu formulu var uzrakstīt arī retajiem gadījumiem, kad izskaņa rakstīta <yx>, proti – <yx#> → <īggs#>. Problēma tomēr rodas ar Manceļa pirmā perioda rakstiem, jo tajos šie adjektīvi ir rakstīti arī ar izskaņu <ix>. Likumu <ix#> → <īggs#> šeit nevar izmantot, jo tas aptvertu arī tādus gadījumus kā, piemēram, *notix* ‘notīks’, *pallix* ‘palīks’, *Laix* ‘laīks’. Gan adjektīvu formas ar gala <ix>, gan visas pārējās leksēmas, kurās ar <x> vārda galā vai vidū rakstīta skaņu kopa [ks], ko mūsdienu ortogrāfijā raksta ar <gs>, var konvertēt, tikai izveidojot tām leksiskus likumus.

Atsevišķa un šķietami neatrisināma ir problēma ar Manceļa grafisko kopu <auxt>, kas var apzīmēt gan ‘augsts’, gan ‘auksts’, piemēram, *Wiffceems Zillwäko=Bährneems buhβ mirrt / jeb taß gir a u x t s / jeb sämms / jeb leels / jeb maß / jeb baggahtz / jeb nabbags / jeb Wätz / jeb jauns / weenam tha noteeek / ka ohtram*. (Manc1654_LP1: 155); bet *Tad gir flapfch zellfch / tad atkal par leeku Saule speefch / tad gir a u x t s / tad gir atkal karrfts Laix*. (Manc1654_LP1: 519). Tā kā semantiskā atšķirība neatspoguļojas rakstībā, atšķirīga konvertācija ar grafēmiskiem, morfēmiskiem vai leksiskiem likumiem nav iespējama. Pašlaik vienīgais risinājums ir upurēt retos adjektīva *auxts* ‘auksts’ lietojumus par labu daudz biežāk sastopamajam *auxts* ‘augsts’, lietojot leksisko konvertācijas formulu <auxt> → <augst>.

Grafēmas <y> lietojums

Grafēma	Grafēmu kopas	Atbilstmes mūsdienu ortogrāfijā	Avoti	Piemēri
<y>		<i>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>gyr, by</i>
		<ī>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>Lyxmibu, Ryfchānu, Vbdeny</i>
		<j>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>krabyahß, fayāmbtz, ey</i>
		<ij>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>ry, by, byafchana</i>
	<ay>	<ai>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>bayl, tayßne, tay</i>
	<ey>	<ei>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>Eyma, Dreymans, ney</i>
	<uy>	<ui>	LGL, LVM, Syr	<i>Wuy, Puyßfcheems</i>
	<ye>	<ī>	LGL, LVM, LP2	<i>Ryekle, myeß, byefahß</i>
	<yh>	<ī>	LGL, LVM, Syr	<i>darryhß, Wybtolceems, yhßtānu</i>
	<ny>	<ņ>	LGL, LVM, Syr, Sal	<i>winyo, Skaddrinyeems, feptinyas</i>
	<ry>	<ŗ>	LGL, LVM, Syr, Sal	<i>baroyahß, Karya, Gbaryums</i>

2. tabula. Grafēmas <y> lietojums Manceļa darbos.

Grafēma <y> Manceļa tekstos ir daudznozīmīga, un tās lietojums it īpaši Manceļa agrīno darbu ortogrāfijā nereti ir pozicionāls. Hronoloģiski aplūkojot grafēmas <y> lietojumu septiņos avotos, kas reprezentē visus trīs Manceļa rakstības posmus, atklājas, ka ne visi lietojumi ir noturīgi, daļa no tiem gadu gaitā ir izzudusi, ortogrāfijai kļūstot konsekventākai un grafēmām – mazāk daudznozīmīgām. Tomēr salīdzinoši liela grafēmas <y> daudznozīmība saglabājas visos Manceļa rakstības periodos.

Visos septiņos avotos pirms patskaņiem vārda vidū vai vārda beigās <y> apzīmē fonēmu /j/, piemēram, *Wahyibu, krabyahß* (Manc1631_LGL), *fayāmbtz, ey* (Manc1637_Sal), *Kryyis, Ryyeis* (Manc1638_L), *Eya, apfmei* (Manc1654_LP2). Abos senākajos avotos – Manc1631_LVM un Manc1631_LGL – šajā pozīcijā ir arī izņēmumi, kad <y> savienojumā ar grafēmu <e> apzīmē fonēmu /i:/, piemēram, *Ryekle, byefahß, myeß, Ryefchana*. Ja otrā Manceļa rakstības posma avotos vairs šāds izņēmums nav sastopams, tad trešajā posmā atkal var šādu

reliktu atrast, tiesa, tikai vienu reizi: *byeftahβ* (Manc1654_LP2). Tikai LVM <y> dažos gadījumos apzīmē /j/ arī vārda sākumā: *yums, yubs*. Savukārt trešā perioda rakstos <y> kā /j/ apzīmējums lietots daudz retāk.

Pozīcijā starp skaneni /r/, /n/ un patskani vai divskani grafēma <y> apzīmē līdzskaņa mikstinājumu tikai četros senākajos no aplūkotajiem avotiem, piemēram, *winyo, baryobteeβ* (Manc1631_LGL), *Karya* (Manc1631_LVM), *Skaddrinyeems, baryoyahβ* (Manc1637_Sal). Vēlāko gadu Manceļa avotos grafēma <y> kā līdzskaņa mikstinātāja vairs netiek izmantota.

Pozicionālā pieeja redzama arī fonēmas /i:/ atspoguļošanā ar grafēmu <y>: senākajā Manceļa rakstības posmā un avotā Manc1637_Sal grafēma <y> apzīmē fonēmu /i:/ pirms līdzskaņiem, kā arī vārda beigās, parasti lokatīva galotnēs, piemēram, *Lyxmibu, byfteeftees, fcbinnny* (Manc1631_LGL), *byfteeftes, Vdeny* (Mancelis1637_Sal). Avotā Manc1638_L vārda vidū vairs ar šo grafēmu fonēma /i:/ netiek apzīmēta, tikai vārda beigās: *tanny, Atzy*, savukārt rakstības trešajā posmā atkal tiek apzīmēta fonēma /i:/ gan vārda vidū, gan beigās: *Tyrumu, Ryfchanu, Vhdeny* (Manc1654_LP2).

Senākajos avotos fonēma /i:/ ir apzīmēta arī ar grafēmu kopu <yh>, piemēram: *darryhβ* (Manc1631_LVM), turklāt garīgajās dziesmās tā ir sastopama arī vārda sākumā, piemēram, *yhfītānu* (Manc1631_LGL). Nevienā no vēlākajiem Manceļa avotiem grafēmu kopa <yh> vispār nav sastopama un grafēma <y> vārda sākumā nav iespējama.

Īpaši pirmā perioda avotos ir gadījumi, kad ar grafēmu <y> apzīmēta fonēma /i/, piemēram, *Bābrny, Baggaty* (Manc1631_Syr), *gyr* (Manc1637_Sal). Visos analizētajos avotos grafēma <y> lietota prievārdā *py* 'pie'. Jānis Endzelīns savā "Latviešu valodas gramatikā" minējis, ka latviešu senajos tekstos ir lietots prievārds *pi*, kas senajā rakstībā pierakstīts kā *py* (Endzelīns 1951: 678–680). Tā kā Manceļa avotos citos gadījumos grafēma <y> fonēmu /i/ tikpat kā neapzīmē, tad tomēr varētu apsvērt iespēju, ka arī šajā vārdā Mancelis ar grafēmu <y> ir apzīmējis garu patskani⁵.

Visos Manceļa darbos grafēma <y> iekļauta arī divskanī /ai/, piemēram: *tay* (Manc1631_LGL), *tayβne* (Manc1637_Sal), *way* (Manc1638_L, Manc1654_LP2) un divskanī /ei/, piemēram, *ney* (Manc1631_LGL, Manc1637_Sal), *Dreymans* (Manc1638_L), *Eyma* (Manc1654_LP2). Tomēr divskanī /ui/ šī grafēma ir lietota tikai pirmā posma avotos – Manc1631_LVM, Manc1631_LGL un Manc1637_Syr un arī tajos ļoti reti: *Wuy, Puyffcheems*. Otrā un trešā Manceļa rakstības posma avotos divskanis /ui/ ir apzīmēts tikai ar grafēmu kopu <ui>, piemēram, *dabbuit, Muifchneex*. Šo periodu rakstos <y> arī divskaņos /ai/, /ei/ lietots salīdzinoši ļoti reti.

Visos aplūkotajos avotos grafēma <y> dažreiz apzīmē skaņu kopu /ij/, piemēram, *by* (Manc1631_LGL), *ry* (Mancelis1637_Sal, Manc1654_LP2), *byafchana* (Manc1638_L).

5 Tiesa, konvertējot Manceļa tekstus mūsdienu rakstībā, darba grupa, ievērojot latviešu valodniecības tradīciju, *py* konvertē par *pi*.

No šī apskata var secināt, ka visdaudzveidīgāk grafēma <y> izmantota visos trīs vissenākajos Manceļa avotos – Manc1631_LVM, Manc1631_LGL un Manc1631_Syr. Grafēmas <y> izmantojums šajos avotos daudzos gadījumos sakrīt un norāda uz ļoti līdzīgu ortogrāfiju. Ar katru nākamo avotu grafēmas daudznozīmība samazinās. Lai gan abos 1637. un 1638. gada avotos – Manc1637_Sal un Manc1638_L – rakstība ir līdzīga, tomēr, tāpat kā grafēmas <x> gadījumā, ir dažas pazīmes, kas avotu Manc1637_Sal saista ar pirmā rakstības perioda avotiem, piemēram, fonēmu /ŋ/ un /t/ apzīmēšana ar grafēmu kopām <ny> un <ry>. Interesanti, ka arī pašā jaunākajā avotā – Manc1654_LP2 – ir dažas parādības, kas ir senākos avotos, bet nav 1637. un 1638. gada avotos, piemēram, fonēmas /i:/ apzīmēšana ar grafēmu kopu <ye>.

Grafēma <y> mūsdienu latviešu ortogrāfijā netiek izmantota, tādēļ, konvertējot senos tekstus, tā noteikti pret kaut ko tiek nomainīta. Tā kā šī ir daudznozīmīga grafēma ar nereti pozicionālu lietojumu, tad to, protams, nav iespējams visā tekstā nomainīt, izmantojot vienu vai divus konvertācijas likumus. Konvertācijas ziņā šī grafēma ir problemātiska visu trīs Manceļa ortogrāfijas periodu avotos. Lai to veiksmīgi konvertētu, agrīnā perioda avotiem ir nepieciešami vairāki desmiti konvertācijas likumu. Piemēram, avotā Manc1631_LGL grafēmas <y> un ar to saistīto kombināciju pārveidei ir nepieciešami 40 likumi. Tā kā šīs grafēmas daudznozīmība ar katru avotu mazinās, tad arī tās pārveidei nepieciešamo konvertācijas likumu skaits ar katru avotu kļūst arvien mazāks (piemēram, Manc1638_L – 12 likumu, Manc1654_LP2 – vairs tikai 8 likumi), tomēr kopumā pieeja šīs grafēmas konvertācijai ir līdzīga visu Manceļa avotu konvertācijas tabulās.

Sākotnēji konvertē, izmantojot leksiskos likumus, piemēram, visi <py#> → <pi#>, pēc tam visi <by#> → <bij#>. Kā jau minēts, grafēmas <y> lietojums nereti ir pozicionāls, tādēļ leksiskie pārveides likumi šeit nepieciešami samērā maz, daudz ko iespējams konvertēt, izmantojot morfēmiskos un grafēmiskos pārveides likumus. Piemēram, tā kā parasti <y> pirms patskaņiem apzīmē fonēmu /j/, tad šajā gadījumā iespējams pārvērst visas šīs kombinācijas: <yu> → <ju>, <ye> → <je>. Pirms tam gan jāpārlicinās, vai nav tādu gadījumu, kuros pozīcijā pirms, piemēram, <yu>, ir grafēmas <n> vai <r>, jo tādā gadījumā vispirms jāraksta likums <ryu> → <ru> vai <nyu> → <nu>. Tāpat pirms <yu> nomainās pret <ju> jāpārlicinās, vai avotā nav Manceļa agrīnajos avotos reizēm sastopamā grafēmu kopa <ye> ar fonoloģisko vērtību /i:/. Kad visi šie izņēmumi ir konvertēti, jākonvertē visi gadījumi, kad pēc <ye> vai <yu> seko grafēma <h>, kas norāda uz patskaņa garumu: <yeh> → <jē>, <yuh> → <jū>. Atlikušos <ye> un <yu> pēc tam iespējams konvertēt par <je> un <ju>.

Tā kā pozīcijā pēc patskaņa grafēma <y> var būt gan divskaņa komponents, gan arī apzīmēt fonēmu /j/, tad vispirms, izmantojot leksiskos likumus, jākonvertē vārdi vai vārdu daļas, kuros <y> ir divskaņa komponents, piemēram, <tay> → <tai>, <way> → <vai>, <bayl> → <bail>, <ney> → <nei> un tikai pēc tam visus <uy> → <uj>, <ey> → <ej>, <ay> → <aj>. Visbeidzot var visus atlikušos <y> pārvērst par <i>, pirms tam gan pārlicinoties, vai agrīnā perioda darbos nav kāda grafēmu kopa <yh> jāpārvērš par <i>.

Grafēmu kopas <tz> lietojums

Grafēmu kopa	Atbilstmes mūsdienu ortogrāfijā	Avoti	Piemēri
<tz>	<c>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>lectz, Atzeems, Titzības</i>
	<cs>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>wätz, Atz</i>
	<ts>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>autz, runnahtz, brunnohtz</i>
	<ds>	LGL, LVM, Syr, Sal, L	<i>Wahrtz, kabtz, Sirtz</i>
<ttz>	<c>	Syr	<i>Swetz</i>
	<ts>	LGL, LVM, Syr, Sal, L, Run, LP2	<i>czitz, pattz, deßmizz</i>
<dtz>	<ds>	LGL, LVM, Syr, Sal, L	<i>Ghadtz, Patfirdtz, Radtz</i>
	<c>	LGL, LVM, Syr	<i>braudtz, pedtz</i>
	<ts>	LGL	<i>dohdtz</i>

3. tabula. Grafēmu kopas <tz> lietojums Manceļa darbos.

Grafēmu kopa <tz> ir problemātisks gadījums, mēģinot konvertēt Manceļa tekstus mūsdienu rakstībā. Ar grafēmu kopu <tz> tajos visur tiek apzīmēta fonēma /c/, Mancelis šajā gadījumā izmanto fonētisko rakstības principu. Arī agrākajos latviešu rakstos fonēma /c/ lielākoties apzīmēta ar dažādām burtkopām, tajā skaitā <tz>, piemēram, *tapetz* (CC1585), *praatz* (EvEp1587).

Tādējādi grafēmu kopa <tz> resp. /c/ Mancelim ir tur, kur mūsdienu latviešu valodā, rakstot pēc morfoloģiskā principa, būtu <ts>, <ds>, arī <cs> vārda beigās, kā arī, protams, <c>. Grafēmu kopa <tz> lietota visu periodu Manceļa darbos, piemēram, *lietz* (Manc1631_LGL), *Ghohtz* (Manc1631_LVM), *Swetze* (Manc1637_Sal), *autz* (Manc1638_L), *Ammatz* (Manc1654_LP2).

Otrā un trešā perioda tekstos Mancelis daļēji pāriet uz morfoloģisko rakstību. Piemēram, viņš raksta <ts> vārda beigās – *Pirrts* (Manc1638_L), *darriets* (Manc1654_LP2), lai gan šajā pozīcijā bieži arī joprojām lietota grafēmu kopa <tz>, piemēram, *attrautz, mieļojohetz* (Manc1654_LP2). Vārda beigās mēdz būt arī <ds>, atsevišķos gadījumos jau agrīnajos darbos, piemēram, *Badds* (Manc1631_LVM), bet vēlāk, it īpaši sākot ar Manc1638_L, – arvien biežāk,

piemēram, *Ghballds*, *Sirrds* (Manc1638_L). Jāpiezīmē gan, ka otrā perioda avotos nereti lietoti abi rakstības varianti – gan ar <tz>, gan <ds>, piemēram, *Sirrds*, *Sirrutz* (Manc1637_Sal), *Wabrds*, *Wabrutz* (Manc1638_L). Savukārt trešajā periodā Mancelis pilnībā pāriet uz <ds> rakstību šajā pozīcijā, piemēram, *Ghobds*, *Wabrds*, *Tabds* (Manc1654_LP2). Līdz ar to trešajā periodā grafēmu kopai <tz> atbilst <ts>, <cs> vai <c> mūsdienu rakstībā.

Fonēmu /c/ resp. <c> grafēmu kopa <tz> var apzīmēt gan vārda vidū, piemēram, *Atzeems* (Manc1631_LVM), *nitzinabtz* (Manc1631_LGL), gan arī vārda beigās, piemēram, *pebtz* (Manc1631_Syr), *lectz* (Manc1631_LGL), *nabtz* (Manc1638_L). Divās leksēmās <tz> vietā mūsdienu ortogrāfijā būtu jāraksta <cs>, piemēram, atsevišķi rakstītos vārdos vienskaitļa nominatīvā ir *wätz* ‘vecs’ (Manc1638_Run), *Atz* ‘acs’ (Manc1654_LP2), bet atvasinājumos vai locījumos *wetz-* ‘vec-’ (*wetziga*, Manc1631_LVM), *Atz-* ‘ac-’ (*Atzehms*, Manc1654_LP2).

Visbiežāk grafēmu kopa <tz> lietota vārda beigās, kur tā mūsdienu rakstībā var nozīmēt <ts>, piemēram, *fwäbtz*, *Sälltz*, *patz* (Manc1631_LVM), *kulltz*, *nofauktz* (Manc1637_Sal), bieži vien šī grafēmu kopa sastopama izskaņās -īts, -ēts, -āts, -ots, piemēram, *fwäbtietz* (Manc1631_LVM), *no-ladäbtz* (Manc1654_LP2), *runnabtz* (Manc1631_LGL), *brunnohtz* (Manc1637_Sal). Tomēr it īpaši pirmā perioda darbiem, piemēram, Manc1631_LGL, Manc1631_LVM, kā arī Manc1637_Sal, kas lielā mērā vēl saglabājuši agrāko rakstu iezīmes, pārveides procesu sarežģī tas, ka <tz> vārda beigās bieži vien atbilst arī <ds> mūsdienu rakstībā vārdos, kur vārda celms beidzas ar /d/, piemēram, *kabtz* (Manc1637_Sal), *Wabrutz* (Manc1631_LVM), kā arī *Sirrutz* (Manc1638_L). Visu periodu darbos vārds var beigties arī ar <c>, piemēram, *brautz* (Manc1631_LGL), *lätz* (Manc1638_L), *nabtz* (Manc1654_LP2). Ir arī tādi gadījumi, kad <tz> vienā vārdā atbilst dažādiem burtiem vai burtkopām mūsdienu rakstībā, piemēram, *fatzitz* (Manc1637_Sal), *nitzinabtz* (Manc1631_LGL), kas vēl jo vairāk sagādā problēmas, tekstu konvertējot.

Nereti fonēmai /c/ atbilst arī grafēmu kopa <dtz> vai <ttz>, piemēram, *Passfirdtz* (Manc1631_Syr), *deßmittz* (Manc1631_LVM).

Tā kā īpaši pirmā perioda un arī otrā perioda avotiem Mancelis, izmantojot fonētisko principu, visos šajos gadījumos lieto <tz>, nešķirot <ts>, <ds>, <cs> vai <c> vārda beigās kā mūsdienu rakstībā, lai konvertētu tekstu, vispirms nākas rakstīt pārveides likumus atsevišķām leksēmām, piemēram, <Sirdrtz> → <sirds>, <Nacktz> → <nakts>, <deßmittz> → <desmits> (Manc1631_LVM), <Ghohtz> → <gods>, <teicktz> → <teikts>, <Sälltz> → <zelts> (Manc1637_Sal). Šīs leksēmas nav iespējams atrast automātiski arī daudzo rakstības variantu dēļ, piemēram, *Sirdrtz*, *Sirdtz*, *Sirrutz*, *Sirdts* (Manc1631_LVM), bieži vien viens pārveides likums atbilst vienam vārdlietojumam. Šajos avotos ir tikai daži vārdi ar <tz>, kuriem tekstos ir lielāks vārdlietojumu skaits, līdz ar to tos var konvertēt visus reizē, piemēram, <pattz> → <pats> (Manc1631_LVM), <kahtz> → <kāds> (Manc1637_Sal). Automātiskā meklēšana, kas nedaudz atvieglo darbu, iespējama vienīgi divdabjiem ar izskaņām *-ohtz*, *-ietz*, *-abtz*, *-ähtz* (-ots, -īts, -āts, -ēts). Tā kā to Manceļa tekstos ir salīdzinoši daudz, iespējams izveidot konvertācijas likumus katram no šiem divdabju tipiem un, iepriekš izrakstot izņēmumus, pārveidot tos visus reizē, piemēram, <ohtz#> → <ots#>, <ietz#> → <īts#>, <ahtz#> → <āts#>, <ähtz#> → <ēts#>. Šos var pieskaitīt pie morfēmiskiem konvertācijas likumiem.

Pēc tam, kad atsevišķi izrakstītas visas leksēmas, kas beidzas ar <ts#> un <ds#>, arī <cs#>, kā arī pārveidoti iepriekš minētie divdabju tipi, iespējams realizēt grafēmisku likumu, ka visos atlikušajos gadījumos <tz> → <c>. Šādu gadījumu Manceļa tekstos arī ir gana daudz – tātad ar vienu likumu tiek pārveidota grafēmu kopa <tz> vārdos *Titzibas, patteitzigu* (Manc1631_LVM), *Nitzinatayi, Atzis* (Manc1637_Sal) u. c.

Trešā perioda darbiem grafēmu kopas <tz> pārveidei iespējama nedaudz cita pieeja, jo nav jāņem vērā visi gadījumi, kad vārds beidzas ar <ds#>. Līdz ar to vispirms var pārveidot vārdus, kur vārda beigās <tz#> → <c#>. Pie tiem pieder daži vārdi, kuriem ir ļoti liels vārdlietojumu skaits, tāpēc tie pārveidojami ar vienu likumu, piemēram, <pehtz#> → <pēc#>, <teitz#> → <teic#> (Manc1654_LP2), bet ir arī retāki gadījumi, kuriem arī tiek izmantoti leksiskie konvertācijas likumi, piemēram, <brautz#> → <brauc#> (Manc1654_LP2) u. c. Tad ar leksisko pārveidi tiek nomainīts arī <tz#> → <cs#>, proti, vārdā <wätz#> → <vecs#> (Manc1654_LP2). Līdz ar to ir iespējams atlikušos <tz> vārda beigās nomainīt ar <ts>, proti <tz#> → <ts#>, piemēram, vārdos *apracktz, peedohtz, Prabtz* u. c. (Manc1654_LP2). Pēc tam, tāpat kā agrākajos avotos, visos atlikušajos gadījumos ir iespējams veikt pārveidi <tz> → <c>. Piemēram, vārdos *Allus=Mutzu, aitzenaja, Swetze, titzi* (Manc1654_LP2).

Dažas Manceļa rakstības attīstības iezīmes

Atsevišķu Manceļa lietoto grafēmu analīze ļauj izdarīt dažus pieņēmumus par to, kā mainījusies autora pieeja latviešu ortogrāfijai. Kopējā tendence liecina, ka no sākotnējās daudzveidības un lietojuma nekonsekvences Mancelis pakāpeniski ir virzījies uz konsekventāku ortogrāfiju. Pirmā perioda darbiem īpaši raksturīgi divi principi.

Pirmais princips ir fonētiskais, kas redzams, piemēram, grafēmu <x> un <tz> lietojumā. Tās lietotas visos vai vismaz vairumā gadījumu, kad runā tām atbilst skaņu kopa [ks] resp. afrikāta [c]. Nav ņemta vērā attiecīgo skaņu cilme vai rašanās runas plūsmā. Tādējādi grafēma <x> atrodama tais pozīcijās, kur šodien raksta gan <ks>, gan <gs>. Savukārt <tz> lietots gadījumos, kad mūsdienu rakstībā var būt <c>, <cs>, <ts> vai <ds>.

Otrs Manceļa lietots princips jau no pirmajiem avotiem ir gramatiskais, kas raksturīgs dažu galotnes zilbju rakstībā. Tā grafēma <y> visai konsekventi lietota vārda galā, apzīmējot lokatīva galotni -ī, retāk arī -īs. Negala zilbēs tā konkurē ar <ie>, <ye>, <yh>, taču ne lokatīvā. Vēl zīmīgāks piemērs ir šai rakstā neaplūkotā konsekventā vienskaitļa lokatīva galotnes -ā apzīmēšana ar <à>. Gramatiskais ortogrāfijas princips lietots arī dažu homoformu šķīršanai. Šis ir tā sauktais “loģiskais princips” (Lāme 1933), kad ar ortogrāfijas palīdzību šķirts, piemēram, adverbs *labbe* ‘labi’ no adjektīva vīriešu dzimtes daudzskaitļa nominatīva formas *labbi* ‘labi’.

Sākot ar otro periodu, Manceļa rakstībā parādās arī morfoloģiskais rakstības princips, kas nosaka maksimālu morfēmu līdzību rakstībā neatkarīgi no formas fonētiskās realizācijas. Šo

principu var redzēt grafēmas <x> aizstāšanā ar <gs> nominālo vārdsķiru vienskaitļa nominatīva formā, ja vārda celms beidzas ar /g/. Līdzīgi morfoloģiskais princips izmantots, arī rakstot <ds> iepriekšējā <tz> vietā tais vienskaitļa nominatīvos, kam vārda celms beidzas ar /d/. Tomēr konsekvents šī principa izmantojumā Mancelis tā arī nekļūst, jo vēl trešajā periodā vienskaitļa nominatīva galotnē parasti raksta <tz>, nevis <ts> vai <cs>, ja vārda celms beidzas ar /t/ resp. /c/.

Nekonsekvence savu ortogrāfijas principu realizācijā, kā arī variantums apzīmējumos arī ir tas, kas apgrūtina, bet reizēm padara arī neiespējamu Manceļa tekstu precīzu konvertāciju mūsdienu latviešu ortogrāfijā, tomēr, kā redzams no sniegtā materiāla, sāka teksta analīze un pārdomāti postulēti leksiskie, morfēmiskie un grafēmiskie konvertācijas likumi un to izmantošanas secība ļauj radīt tekstu (sk. paraugus 1. un 2. pielikumā), kas būs atpazīstams meklēšanas rīkos, kuros izmantojama mūsdienu ortogrāfija⁶.

Secinājumi

1. Konvertācijas likumu izstrāde Manceļa darbu pārveidei mūsdienu ortogrāfijā dod plašas iespējas izprast un aprakstīt Manceļa ortogrāfijas principus un to attīstību, balstoties uz ļoti precīzu un pilnīgu materiālu.
2. Grafēmu <x>, <y> un grafēmu kopas <tz> analīze un konvertācijas likumu izstrāde atklāj, kā mainās Manceļa ortogrāfijas principi. Sākotnēji tiek izmantoti fonētiskais un gramatiskais, vēlāk tos papildina arī morfoloģiskais princips.
3. Analīze apliecina, ka Manceļa ortogrāfijas attīstības periodi būtībā atbilst trim viņa darbu hronoloģiskajiem periodiem. Pirmo periodu (1631) raksturo fonētiskais un gramatiskais, trešo periodu (1654) – fonētiskais, gramatiskais un morfoloģiskais, bet otrais periods (1637–1638) uzskatāms par pārejas periodu, jo tajā noteiktos gadījumos redzamas svārstības starp fonētisko un morfoloģisko ortogrāfijas principu.
4. Ņemot vērā Manceļa ortogrāfijas principu maiņu un variantumu, analizēto grafēmu un grafēmu kopu pārveidei mūsdienu rakstībā var tikt izveidoti triju tipu pārveides likumi šādā secībā: 1) grafēmiskie, ar kuriem pārveido atsevišķas grafēmas vai to kopas atkarīgi vai neatkarīgi no to pozīcijas vārdā; 2) morfēmiskie, ar kuriem pārveido atsevišķas gramatiskas morfēmas (priedēkļus, piedēkļus, galotnes, izskaņas); 3) leksiskie, ar kuriem pārveido atsevišķas leksēmas vai to celmus.
5. Konvertācijas likumus lietojot teksta pārveidei, tie piemērojami pretējā secībā: 1) leksiskie; 2) morfēmiskie; 3) grafēmiskie.

6 Tekstu automātisko konvertāciju veica LU MII pētniece Lauma Pretkalniņa.

- Andronova, Everita (2007). The Corpus of Early Written Latvian: current state and future tasks. *Proceedings of Corpus Linguistics Conference 2007*. Birmingham, UK. Available: <https://www.birmingham.ac.uk/documents/college-artslaw/corpus/conference-archives/2007/245Paper.pdf> [accessed 04.11.2021.].
- Andronova, Everita (2020). Short texts in the Corpus of early written Latvian (www.korpuss.lv/senie). *Proceedings of the 5th Conference on Digital Humanities in the Nordic Countries (DHN), 2020*, pp. 173–183. Available: <http://ceur-ws.org/Vol-2612/short1.pdf> [accessed 04.11.2021.].
- Andronova, Everita, Frīdenberga, Anna, Pretkalniņa, Lauma, Siliņa-Piņķe, Renāte, Skrūzmane, Elga, Trumpa, Anta, Vanags, Pēteris (2022). Latviešu valodas senāko rakstu pieminekļu konvertācija mūsdienu rakstībā: iepriekšējā pieredze un automatizācijas mēģinājumi. *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā*, 27. Liepāja: LiePA, 346.–358. lpp.
- Augstkalns, Alvilis (2009 [1930]). Veclatviešu rakstu apskats. *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 89.–129. lpp.
- Augstkalns, Alvilis (2009 [1931]). Valodas jautājumi (II). *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 178.–180. lpp.
- Augstkalns, Alvilis (2009 [1934]). Mūsu valoda, viņas vēsture un pēitāji. *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 238.–254. lpp.
- Bergmane, Anna, Blinkena, Aina (1986). *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga: Zinātne.
- Birkerts, Antons (1927). Garīgās kultūras celmlauži. Jura Manceļa dzīve pēc dažiem mazievērotiem materiāliem. Manceļa nozīme. *Latviešu intelligence savās cīņās un gaitās*. Rīga: A. Raņķa grāmatu tirgotavas apgāde, 68.–94. lpp.
- Druviete, Ina (1993). Variantības atspoguļojums 17. un 18. gs. normu avotos. *Baltu filoloģija*, Nr. III, 4.–9. lpp.
- Endzelīns, Jānis (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Frīdenberga, Anna (2016). Variants ģeogrāfiskā tekstos. *Baltu filoloģija*, Nr. XXV(2), 5.–19. lpp.
- Grabis, Rūdofs (2006 [1955]). Pārskats par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām. *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 82.–149. lpp.
- Lāme, Emīlija (1933). Loģiskais princips Glūka rakstībā. *Filoloģijas materiāli: profesoram J. Endzelīnam sešdesmitajā dzimšanas dienā veltīts rakstu krājums*. Rīga: Ramave, 104.–110. lpp.
- Milčonoka, Everita (1999). Daiktavardziņu morfoloģinīai variantai Mancelio “Lettische Postill” (1654). *Lietuvų kalbotyros klausimai XL (1998)*, psl. 46–54.
- Milčonoka, Everita (2003a). Manceļa valodas izpētes problēma. *Daugavpils Universitātes Zinātnisko rakstu krājums XIII. Valoda dažādu kultūru kontekstā*. Daugavpils: DU “Saule”, 76.–82. lpp.
- Milčonoka, Everita (2003b). Latviešu valodas 17. gadsimta teksti internetā. *Baltu filoloģija*, Nr. XII(1), 139.–150. lpp.
- Ozols, Arturs (1965). *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.
- SENIE. *Latviešu valodas seno tekstu korpuss*. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/toc.jsp> [skatīts 26.10.2021.].
- Šmits, Pēteris (1895). Osobenosti jazyka latyšskogo pisatelja Mancelija. *Zbivaja starina: periodičeskoe izdanie Otdelenija etnografii Russkogo geografičeskogo obščestva*. T. 5. S.-Peterburg: Tipografija S. N. Hudekova, str. 162–170.
- Vanags, Pēteris (2013). Latviešu rakstu valodas izveide un attīstība 16.–18. gadsimtā. *Latviešu valoda*. Prof. A. Veisberga redakcijā. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 201.–240. lpp.
- Zemzare, Daina (1961). *Latviešu vārduīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Zēvers, J[ānis] (1927). Juŗa Manceļa “Vade mecum” un daži līdz šim nepazīstami apsvēkumi. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 5/6, 441.–446. lpp.

1. pielikums. Fragments no Manceļa darba
 “Lettische geistliche Lieder vnd Psalmen” (Manc1631_LGL: 250–251).

Teksts <i>Unicode</i> formātā	Saskaņā ar konvertācijas likumiem pārveidots teksts ⁷
<p>1. Weens Behrnings tick flawähns Gir mums fchodeen pedfimmis :/ No weenas Jumprawas tick krahfšnas / Par preeku mums nabbageems ļaudeems: Ja nhe buhtu tas Behrnings mums pedfimmis / Tad buhtam mehš wiffi pafudduffchi/ Ta Schälafitba pedārr mums wiffeems / Eya tu falldais Jefu CHrift / Ka tu Czillwähx peddfimmis effi / Paffargi mums no tahs Elles.</p> <p>2. Tas Laix gir no leelu Preeku baggahtz / Par Ghodu Deewa Wahrdam :/ Ka CHriftus no tahs Däbbäffa Wallftības Wirffon Semmes gir nahzis : Tā gir leela Sāmmofchana Kattru Deews no Debbeffes mums parahda / Weens Kalps gir wings tappis / Bes wiffeems Ghrākeems mums lieds / Czaur to mehš tohpam muhfchige baggati / Nāš muhflo Ghrāko Naštu.</p> <p>3. Labb tam / kas to ihtane titz / Ar wiffu Sirdi palaiſchahs :/ Tam gir ta muhfchiga dflewofchana pattees / Labb tam/ katters wirffon to czerre / Ka CHriftus ghann gir darrijis Preekfchan mums: Tapehtz gir tas iſghayis No Deewu fawu muhfchigu Tāhwu. O brienums par brienumu / Christus nāš muhfū Nofegummu / Vnd kluffena muhfū Eenaidibu.</p> <p>4. Nu teitz tam wiffā Chrifitā draudfiba: Par tadu leelu Dawanu :/ Vnd luhds wiņja Schälafitbu / Ka tas mums joprojam paffarga Par willtigu Mahzibu / vnd launu Eeraddumu / Eekfchan kattru mehš fenn äffām ſtahweyufchi / Tās gribbātu mums to peedoht: Deews Tāhws / Dāhls / vnd fwātais Gharrs / Mehš luhdfām no tōw wiffe wairs / Laid mums eekfchen Meeru dflewoht.</p>	<p>1. viens bērniņš tik slavēns jir mums šodien pedzimis :/ no vienas jumprawas tik krāšnas / par prieku mums nabagiems ļaudiems: ja ne būtu tas bērniņš mums piedzimis / tad būtam mēs visi pazuduši/ ta žēlastība peder mums visiems / eja tu saldaiss jezu krist / ka tu cilvēks piedzimis esi / pasargi mums no tās elles.</p> <p>2. tas laiks jir no lielu prieku bagāts / par godu dieva vārdam :/ ka kristus no tās debesa valstības virson zemes jir nācis : ta jir liela zemošana kattru dievs no debeses mums parāda / viens kalps jir viņš tapis / bes visiems grēkiems mums līdz / caur to mēs topam mūžige bagati / nes mūsu grēko nastu.</p> <p>3. lab tam / kas to īstane tic / ar visu sirdi palaižās :/ tam jir ta mūžīga dzīvošana paties / lab tam/ katers virson to cere / ka kristus gan jir darijis priekšan mums: tapēc jir tas izgajis no dievu savu mūžīgu tēvu. o brīnum par brīnumu / kristus nes mūsu noziegumu / und klusena mūsu ienaidību.</p> <p>4. nu teic tam visa kristita draudzība: par tadu lielu dāvanu :/ und lūdž viņa žēlastību / ka tas mums joprojam pasarga par viltīgu mācību / und launu ieradumu / iekšan kattru mēs sen esem stāvejuši / tas gribetu mums to piedot: dievs tēvs / dēls / und svētais gars / mēs lūdzam no tev vise wairs / laid mums iekšēn mieru dzīvot.</p>

⁷ Konvertējot nav saglabāti lielie burti, jo meklēšanas rīkā lielo un mazo burtu šķīrums nebūs svarīgs.

2. pielikums. Fragments no Manceļa darba
 “Lang=gewünschte Lettische Postill III” (Manc1654_LP3: 8).

Teksts <i>Unicode</i> formātā	Saskaņā ar konvertācijas likumiem pārveidots teksts
<p>Scheitan dñirrdam mehß / ka Deewa Wahrds mums pawehļ taß Affinainas Mohkas JĒfu Chrifti muhßcham nhe aismirft / bett allafch tahß peeminneht / no tahm runnaht unnd dfeedaht / und winjam no širrds dibben par tahdu leelu Mielāftibu und Labdarrifchanu pateikt / ka wings mums no Ghräkeem / Nawes / Wällu und Elles atpēstijis / und Debbeffies eeweddis gir. Nahzeeta fchurr / Bahrni / mieļi Draughi / klauffaitees / ko labb Deews py jums und py juhffas Dwehffeles darrijiß gir. Schim Briefcham ghribbam mehß aran fcheem preekchalaffiteem Wahrdeem mahzitees / Kaß ar JĒfu Chrifto Dahrfa notitzis gir. O Chrihte Deewa Dähls paliedfi / zaur tawahm ruhktahm Mohkahn / ka mehß töw allafch padohdamees / unnd nhekahdu Blehdibu darram / Tawu Nahwu unnd winjas Wainu mums par labb apdomajam / par to / jeb mehß nabbaghi und wahji / töw Pateizibu fatziet ghribbam / Amen!</p>	<p>šeitan dzirdam mēs / ka dieva vārds mums pavēļ tas asinainas mokas jēzu kristi mūžam ne aizmirst / bet allāž tās pieminēt / no tām runāt und dziedāt / und viņam no sirds diben par tādu lielu mīlestību und labdarišanu pateikt / ka viņš mums no grēkiem / naves / vellu und elles atpestijis / und debesīs ievēdis jir. nācieta šur / bārni / miļi draugi / klausaities / ko lab dievs pi jums und pi jūsas dvēseles darijis jir. šim brīžam gribam mēs aran šiem priekšalasiem vārdiem mācīties / kas ar jēzu kristo dārzā noticis jir. o kriste dieva dēls palīdzī / caur tavām rūgtām mokām / ka mēs tev allāž padodamies / und nekādu blēdību daram / tavu nāvu und viņas vainu mums par lab apdomajam / par to / jeb mēs nabagi und vāji / tev pateicību sacīt gribam / amen!</p>

Variation as a Challenge for Conversion: Presenting Texts by Georg Mancelius in Modern Spelling

Everita Andronova, Anna Frīdenberga,
Renāte Siliņa-Piņķe, Elga Skrūzmane,
Anta Trumpa, Pēteris Vanags

Keywords: history of the Latvian language, spelling, phoneme,
grapheme, transcription, transliteration

Keywords: history of the Latvian language, spelling, phoneme, grapheme, transcription, transliteration
The spelling of the early written sources forms a major obstacle for modern users to explore them. The Corpus of early written Latvian (www.korpuss.lv/senie) developed in 2002 covers 74 sources from the 16th–18th cc. One of the steps towards modernising the corpus is the development of a mechanism that can handle searches in modern spelling. The corpus modernisation is performed by researchers from the Institute of the Latvian language, UL and the Institute of Mathematics and Computer Science, UL. The aim of the article is to present the development of conversion rules for the sources by one particular author, G. Mancelius, which show a great variety of spelling. The data of the study are seven printings which represent different stages of the author's writings – 'Lettisch Vade mecum' (Manc1631_LVM), 'Lettische geistliche Lieder vnd Psalmen' (Manc1631_LGL), 'Das Haus=, Zucht= vnd Lehrbuch Jesu Syrachs' (Manc1631_Syr), 'Die Sprüche Salomonis' (Manc1637_Sal), the dictionary 'Lettus' (Manc1638_L), 'Ten conversations' (Manc1638_Run) and 'Lang=gewünschte Lettische Postill II' (Manc1654_LP2). The introduction to the article provides an overview of previous research on G.Mancelius' orthography, which is usually quite brief and lacks any analysis or comparison of individual sources or different phases in Mancelius' works. The study was conducted by means of the descriptive analytical and the philological method. A case study of two problematic ambiguous graphemes (<x>, <y>) and one problematic set of graphemes (<tz>) is presented, showing changes over time and seeking out the best conversion solutions for each case. The conversion was implemented according to 3 groups of laws: 1) graphemic, used for individual graphemes or sets of graphemes, either with or without regard for their position in the word; 2) morphemic, used for certain grammatical morphemes (prefixes, suffixes, flexions); 3) lexical, which convert individual lexemes or their stems. The conversion shall be performed in the following order: 1) lexical; 2) morphemic; 3) graphemic laws. On the basis of the chronological study of individual graphemes, a brief description of the development of G. Mancelius' orthography is presented in the final part.